

«Вплив педагогічної діяльності

П.І. Чайковського на розвиток російської професійної музичної освіти». іV Міжнародна науково-практична конференція. Матеріали круглого столу «Мистецька освіта України: досягнення і перспективи» // Наукові записки ВДПУ. Серія: Педагогіка і психологія. Вип. 36. – Вінниця, 2012. – с. 387 – 402. (у співавторстві).

УДК 78.071.1:[37.0:78] (470)

**ВПЛИВ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ П.І. ЧАЙКОВСЬКОГО
НА РОЗВИТОК РОСІЙСЬКОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ МУЗИЧНОЇ ОСВІТИ**

І.С.Шатковська, О.Є. Верещагіна-Білявська

На матеріалі листування П.Чайковського з С.Танєєвим, М.Римським-Корсаковим та Н. фон Мекк визначається роль його педагогічної діяльності у розвитку російської музичної освіти.

Ключові слова: Чайковський, музична освіта, російська композиторська школа, підручник гармонії.

На матеріалі переписки П.Чайковського з С.Танєєвим, Н.Римським-Корсаковим і Н. фон Мекк визначається роль його педагогічної діяльності в розвитку російського професійного музичного освіти.

Ключевые слова: Чайковский, музыкальное образование, русская композиторская школа, учебник гармонии.

The article, based on the materials of P. Chaikovsky`s correspondence with S.Taneyev, N.Rimsky-Korsakov and N. von Meck, describes the role of P. Chaikovsky`s pedagogical activities in the development of Russian professional musical education.

Keywords: Tchaikovsky, musical education, the Russian school of composition, harmony textbook.

Постановка проблеми. Поява нової професійної музичної школи завжди пов'язана з вирішенням ряду важливих багатовекторних завдань, до яких відносимо створення яскравого композиторського представництва, школи музичного виконавства, музичної науки і критики тощо. Проте, ключовим фактором у зміцненні музичної професійної бази є запровадження професійної музичної освіти, фундація музичних закладів, здатних виховувати досвідчених

вітчизняних музичних кадрів. В Росії ця проблема була вирішена зусиллями братів Антона та Миколи Рубінштейнів, які виступили фундаторами Петербурзької і Московської консерваторій. Їх справу продовжили інші композитори, музиканти, теоретики, викладачі, серед яких був і П.Чайковський - один з перших російських композиторів, що отримав музичну освіту саме на батьківщині. Одразу після закінчення Петербурзької, П.Чайковський був запрошений на роботу до Московської консерваторії.

Аналіз актуальних досліджень. Музикознавчі дослідження, здебільшого, присвячені аналізу зразків композиторської творчості митця. Його ж викладацька діяльність найчастіше залишається осторонь інтересів науковців. Композиторська школа П.Чайковського, безперечно, непомірно ширша за його консерваторські класи, бо створена не стільки безпосереднім викладанням, але й впливом його музики на творчість різних композиторів. Проте, педагогічна діяльність П.Чайковського також є дуже значною для розвитку російської професійної композиторської школи. Постаті Чайковського-педагога побіжно приділяли увагу у своїх монографіях і дослідженнях А.Альшванг [1], Л.Баренбойм [2], Л.Корабельникова [4], Т.Ліванова [6]. Невичерпна скарбниця педагогічних міркувань П.Чайковського зосереджена у його листах та спогадах про нього.

Мета статті. Узагальнюючи матеріали вище означених досліджень та листування композитора, визначити роль педагогічної діяльності П.І.Чайковського у розвитку російської музичної освіти.

Виклад основного матеріалу. У всій педагогічній площині діяльності Чайковського найбільше вирізняються два напрямки: педагог-вчитель та педагог-композитор. Свою викладацьку діяльність П.Чайковський розпочав у Москві, коли єдина в країні Петербурзька консерваторія вже зробила свій перший випуск. У Москві діяли лише Музичні класи Російського Музичного Товариства. Відкриті в 1860 році, спочатку на квартирі М.Рубінштейна, що очолював класи, вони все розширювалися і були напередодні перетворення в Московську консерваторію. У вересні 1865 року П.Чайковський, тоді ще учень недавно відкритої Петербурзької консерваторії, отримав від М.Рубінштейна запрошення приїхати до Москви і

почати роботу в класах. П.Чайковський погодився і, ледве закінчивши консерваторію, виїхав до Москви.

11 січня 1866 року в «Московських відомостях» з'явилося оголошення: «Клас теорії музики П.І. Чайковського відкривається 14 січня по вівторках і п'ятницях..., про що доводиться до відома охочих поступити в зазначений клас. Плата з учня 3 карбованці в місяць» [цит. за 6, 21]. 15 січня композитор писав рідним: «...вчора я повинен був робити іспит всім, хто поступив на курс. Признаюся, я вжахнувся, побачивши таку кількість кринолінів, шиньйонів тощо» [7, 87]. Всього в клас елементарної теорії до П.Чайковського вступили одразу 24 учениці.

Багато чого в педагогічних заняттях повинно було б обтяжувати такого митця, як П.Чайковський, оскільки він наближався до своїх зрілих задумів. Проте творчий дух в консерваторії сприяв спілкуванню з кращими музичними силами, давав відчуття нового їх зростання. Композитор не тільки викладав, але і писав посібники для учнів; не тільки відвідував концерти і спектаклі, але висловлювався у пресі про виконавську школу Московської консерваторії; не тільки навчав молодих композиторів, але й впливав на них власним творчим прикладом. П. Чайковський в ті роки дуже плідно працював над створенням музики, популярність його поширювалася, а ім'я означало для консерваторії все більше і більше. «Ви не можете собі уявити, – нагадував йому пізніше про це С.Танєєв, – як сильно діє на учня присутність в консерваторії композитора, який у нього на очах пише твори, що виконуються в концерті» [11, 74].

У класах консерваторії навчалися на перших порах люди різного віку: дорослі, підлітки, діти. Багато з них займалися музикою заради розваги, зокрема молоді дівчата із заможних московських сімей. Немає сумнівів у тому, що П.Чайковському було дуже важко працювати: через його класи, разом з окремими обдаруваннями (такими, як С.Танєєв), проходило десятки тих самих панночок в кринолінах і шиньйонах, кількість яких жажнула його на першому іспиті.

У перші три роки існування Московської консерваторії П.Чайковський виконував в ній основну роботу педагога-теоретика і вів три курси: спеціальної

теорії (невелика група з восьми чоловік), гармонії та обов'язкові курси елементарної теорії. Це складало дуже значне тижневе навантаження: 20-27 годин і перевірка до шістдесяти письмових робіт. Тільки у перший рік у композитора було 57 учнів, а згодом їх кількість зросла до 90 чоловік. Загалом через класи П.Чайковського з різних предметів пройшло більше 400 учнів.

Групи елементарної теорії і гармонії укомплектовувалися змішаними: наполовину вони склалися з піаністів (вірніше, піаністок), на четверть – із скрипалів, віолончелістів, виконавців на духових інструментах; ще на чверть - з вокалістів і теоретиків. Багато учнів П.Чайковського стали згодом його близькими друзями (С.Танєєв, А. Баталіна-Губерт, І. Котек, А. Брандуков).

П. Чайковського шанували, як педагога. Для тих, хто ще не в силах був оцінити його заняття, завжди був важливий його авторитет. Для тих же, хто міг вникнути в саму суть справи, педагогічна діяльність композитора, як би він сам її не оцінював, представлялася вельми цікавою і значною.

М.Кашкін, що працював пліч-о-пліч з Чайковським, згадував: «Учні дуже скоро оцінили і полюбили свого молодого викладача, що умів пояснювати все живо і добре, а крім того був бездоганно добросовісним і акуратним в своїх заняттях. Сам П.І. Чайковський завжди вважав себе поганим педагогом, але в цьому відношенні він був несправедливий. Він не мав, правда, ніякої схильності до учительства, займався цією справою з неохотою, але бездоганна сумлінність, розум і знання справи мимоволі примушували його бути хорошим викладачем» [3, 12].

Педагогічна робота П.Чайковського поєдналася з науковою, оскільки викладання елементарної теорії та гармонії неминуче привело його до створення власного «Керівництва з практичного вивчення гармонії» (1871р.), що стало посібником для консерваторії. Це був перший російський підручник з гармонії, який сам автор оцінював дуже скромно. Його цінність полягає у тому, що, на відміну від багатьох схоластичних іноземних посібників, він проіннятий живою думкою і спирається на реальну музичну практику. Значне місце відведено в ньому гармонізації баса, де учень сам повинен скласти мелодію і розвивати свої

здібності до мелодичного мислення. Останній розділ присвячений строгому стилю гармонії (після вчення про акорди, модуляції і фігурації). Дуже велика увага приділяється голосоведенню у зв'язку з турботою про красу і ясність гармонічного письма. Всюди розсіяна безліч влучних і дотепних зауважень і спостережень. Виклад точний, але не схематичний.

У 1875 році П. Юргенсон видав «Короткий підручник гармонії, пристосований до читання духовно-музичних творів в Росії» П. Чайковського. Для цього автор спеціально переробив матеріал свого першого підручника.

Загалом П. Чайковський в ті роки дуже переймався питанням навчальних посібників, на які він дивився досить практично. Ще закінчуючи Петербурзьку консерваторію, він переклав відому книгу Ф. Геварта «Керівництво до інструментування». До консерваторських років відносяться ще два виконані ним переклади: «Життєві правила і поради молодим музикантам» Р. Шумана (1869) та «Музичний катехізіс» І. Лобе (1870). Обидві роботи розглядалися, перш за все, як посібники.

Згодом, вже звільнившись від консерваторських занять, П. Чайковський не полишив думки про створення навчальних посібників. Так, у 1880 р. він писав до Н. Ф. фон Мекк: «У російській літературі зовсім немає посібника з історії музики, і було б дуже добре, якби я зайнявся складанням такої книги; я і міркую іноді про це. Але ж тоді років на два потрібно зовсім відмовитися від створення музики, а це вже занадто» [8, 409].

Роздумуючи про свою педагогічну роботу, П. Чайковський нерідко з гіркотою зізнавався, що йому прикро витратити свої зусилля на навчання сотень дилетантів і дилетанток, які наповнювали консерваторію. Композитор нарікав: «Яку масу консерватористок мені доводилося навчати теорії музики, і яке нікчемне число між ними з'явилося в консерваторію з серйозними цілями! Як мало із них таких, для яких варто було убиватися, сердитися, старатися, зі шкіри пнутися, для яких моє викладання мало бодай трохи серйозне значення» [8, 260]. Ці гіркі слова написані тоді, коли у геніального композитора вже зріли задуми «Євгенія Онєгіна» і Четвертої симфонії.

Про значну роль діяльності П.Чайковського у розвитку російської музично-педагогічної школи свідчить і його музикознавчий аналіз чужих творів, зокрема у листуванні з С.Танєєвим. З нього можемо зробити висновок, що російський класик поєднував гостроту і проникливість критика з особливим даром мудрого практика-педагога. Аналізуючи той чи інший твір, П.Чайковський виявляв і вказував головні технічні погрішності, втручався в саму серцевину авторської праці, пропонував поправки від детальних до радикальних – і робив це легко й природно.

У П.Чайковського, поза сумнівом, була своя система поглядів на виховання композитора, своє розуміння умов композиторського зростання і успіху. І, подібно до того, як підручник гармонії був узагальненням практики, так і погляди П.Чайковського на розвиток композитора були тісно пов'язані з живою творчою практикою російської школи та суттєво проливали світло на таємниці творчого процесу самого композитора, оскільки торкалися проблем естетичних. П.Чайковський глибоко цінував школу (тобто традиції) і її значення для композитора, побоюючись, в той же час культу музичної техніки. Турбота про майстерність поєднувалася у нього з боротьбою проти формалізму. П.Чайковський цінував у творчості талант – і школу, інстинкт – і розум, чуття – і працю. Першу й основну, всевизначаючу ознаку покликання композитора він вбачав у «внутрішній потребі висловлюватися за допомогою музики», в «авторській ініціативі». Без неї, на думку П.Чайковського, недостатні для учня навіть «блискучі задатки композиторського таланту», а «легкість винаходу, гармонічна красивість, інстинктивне розуміння форми» в учнівських дослідках можуть виявитися оманливими. Проте, талант і творча потреба, на думку російського композитора, не є достатніми і він констатує: «Ми на кожному кроці зустрічаємося з тим, що юнак, який подає найблискучіші надії, не реалізується, бо не вистачило витримки, характеру і віри в себе» [8, 485-486]. В іншому випадку П.Чайковський говорить про необхідну для учня «енергію в праці». Також митець зазначає, що «мало володіти талантом, тобто сліпою не роз'ясненою силою інстинкту, потрібно уміти належним чином направити свій талант» [8,

270].

З листування П.Чайковського з Н.Ф. фон Мекк можна зробити й висновок про те, як композитор уявляє собі відмінність між «теоретиком-критиком» і «композитором-творцем»: «Кожний хороший музикант, а особливо теоретик-критик повинен випробувати себе у всіх родах композиції. Але далеко не кожен музикант ... обдарований творчим даром. Проте ж і для того, щоб скромно, без всяких замахів на справжню творчість випробувати себе в складанні, щоб вивчати практично теорію композиції, потрібно мати значні здібності до музики і тонку музичну організацію, без якої немислимий теоретик-критик у цій галузі» [10, 201]. Слід нагадати, що в спеціальних класах П.Чайковського спільно навчалися і майбутні композитори, і майбутні теоретики, і видатні музиканти-виконавці, а він сам був чудовим критиком, що й спонукає усвідомити особливу значущість цих висловлювань композитора.

Зрозуміло, що творчі настанови П.Чайковського адресовані найперше композиторам. Тут автор багато висловлюється з приводу незбагненої, вищої і такої необхідної для творчого процесу сили, як натхнення. Проте, митець закликає і до невтомної праці, через яку набувається професіоналізм і майстерність. Композитор, який сам був наділений величезною силою музичної інтуїції та натхнення, часто писав твори легко і швидко, надзвичайно багато працював і з презирством ставився до тих, хто ліниво чекає відвідин високої Музи. В роздумах Чайковського прослідковується творче і людське кредо композитора: *труд* (технічна досконалість), *пізнання* (ретельне вивчення і аналіз музичного мистецтва), *скромність* (уміння бути смиренним).

У процесі учбової роботи П.Чайковський надавав великого значення учнівській довірі, зауважуючи, що без неї «не може бути успіху». Найскладнішим питанням композиторського навчання в класі П.Чайковський вважав освоєння музичної форми загалом. Так, композитор був впевнений, що це «дається тільки ціною великої кількості досвідів» [9, 275].

Значну увагу приділяв П.Чайковський і формуванню стиля молодого композитора, наголошуючи на хибності гонитви за нарочитою новизною,

безплідності пошуків оригінальності і самостійності заради них самих. «Геніальні творці ніколи над цим не задумуються. Вони шукають красу, а вже яка вона – оригінальна або запозичена – це відкривається потім», – наставляє він С.Танєєва [11, 77-78]. Застерігає композитор свого учня і від зайвої рефлексії, побоюючись вченості за рахунок творчості. На це С.Танєєв гідно відповідає: «Вченість доречна тільки тоді, коли вона приводить до природності і простоти» [11, 63].

Учбові стосунки двох композиторів згодом переросли у творчі і дружні. В їх листуванні можна віднайти відповіді на запитання про професійні тонкощі творчого процесу і педагогічні настанови П.Чайковського.

С.Танєєв під керівництвом П.Чайковського вивчав курс гармонії саме той період, коли вчитель упорядковував свій підручник. По учбовим зошитах С.Танєєва і по підручнику П.Чайковського можна судити, що гармонія вивчалася, загалом, відповідно до викладу підручника. У класі свого наставника С.Танєєв також проходив курси інструментування і вільної композиції. П.Чайковський виховував свого учня на зразках класичної фортепіанної літератури: сонат Л. ван Бетховена і Ф.Шуберта, мазурок Ф.Шопена. Перше інструментування власних творів молодий композитор також здійснював під керівництвом П.Чайковського. Таким чином, клас інструментування і клас так званої вільної композиції були практично об'єднані.

П.Чайковський спонукав свого учня до оволодіння різними формами, жанрами, виконавськими складами, всіляко наставляв працювати швидше, закінчувати початі твори і переходити до нових.

Про характер зауважень і порад П.Чайковського з інструментування дають уявлення його позначки на партитурі незакінченого фортепіанного концерту С.Танєєва, створеного одразу ж після закінчення консерваторії (1876). Не закінчивши всього циклу, за порадою П.Чайковського, С.Танєєв продемонстрував його першу і другу частини А. Рубінштейну, Ц.Кюї і М.Римському-Корсакову. Вони досить різко розкритикували твір, на що П.Чайковський рішуче виступив проти такого підходу. Він написав тоді С.Танєєву: «Я не знаю жодного твору..., про який можна було б сказати, що він цілком досконалий. І у Вашому чарівному

концерті є недоліки, але якщо Ви будете не тільки приймати до уваги для майбутніх творів, але і застосовувати до них все, що Вам радять і підмічають, то Ваш концерт ніколи не буде закінчений. От чому я запропонував би Вам скористатися тільки тими порадами А. Рубінштейна, які стосуються зовнішньої сторони твору... Але тільки, заради Бога, не відкладайте і пишiть фінал якнайскоріше» [11, 6].

В аналізі критичних коментарів П.Чайковського до двох незакінчених симфоній С.Танєєва можна віднайти його головні підходи до загального плану твору, самого типу подібної «нелегкої» музики, яку треба прослуховувати неодноразово, щоб вникнути в неї тощо. Його зауваження стосовно форми, руху музичної думки, інструментування ніби зливаються воедино, тому що інструментування для нього, як симфоніста, органічно пов'язане з рухом думки в межах великої форми.

Своїм власним прикладом та особистими вказівками П.Чайковський всебічно сприяв зверненню свого учня до російської народної пісні.

Висновок. Аналіз критичних зауважень і порад П.Чайковського, які містяться в листуванні з С.Танєєвим, М. Римським-Корсаковим і навіть з Н.Ф. фон Мекк дає нам уявлення про П.Чайковського - педагога не у вузько шкільному, а в широкому і вищому сенсі цього слова. Саме на їх основі ми можемо констатувати, як мудро піклується П.Чайковський про майстерність композитора, про форму твору, підпорядковуючи її рухові музичної думки, вимагаючи, щоб форма відповідала думці.

Дванадцять років плідної та інтенсивної роботи в консерваторії, випуск цілої плеяди учнів (з С.Танєєвим на чолі), створення першого в країні підручника гармонії, турбота про посібники – цього достатньо, щоб сказати: П.Чайковський заклав у Москві фундамент музично-теоретичної освіти. Коли композитор починав свою діяльність в Московській консерваторії, єдиним російським теоретиком в ній був М. Кашкін, тоді ще дилетант, здатний викладати лише елементарну теорію музики. Коли П.Чайковський покинув консерваторію, він залишив її С.Танєєву, готовому до самостійної праці. Надалі саме в постаті

С.Танєєва втілювалося все найкраще майбутнє російської педагогічної та музично-теоретичної думки.

Своєрідною стороною педагогічної діяльності П.Чайковського була турбота про музику для дітей та про дітей. Педагогічний аспект його «Дитячого альбому» та «Шістнадцяти пісень для дітей» може стати темою окремого дослідження.

Література

1. Альшванг А. П.И. Чайковский. – М., 1970., 925 с.
2. Баренбойм Л.А. Николай Григорьевич Рубинштейн. - М., 1982., 292 с.
3. Кашкин Н.Д. Воспоминания о Чайковском. – М., 1954., 267 с.
4. Корабельникова Л.З. Музыкальное образование. В кн. История русской музыки. В 10 - ти т. Т. 8: 70-80-е гг. XIX в. Ч. 2. – М., 1994., 533 с.
5. Ларош Г.А. Избр. Статьи. В 5-ти вып. – Л., 1975. Вып. 2., 335 с.
6. Ливанова Т. Педагогическая деятельность русских композиторов. – М.-Л., 1951., 100 с.
7. Чайковский П. Полн. собр. соч. Лит. произв. и переписка. – М., 1978. Т. 16., 378 с.
8. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк. В 3-х т. М. – Л., 1934. Т. 1., 542 с.
9. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк. В 3-х т. М. – Л., 1935. Т. 2., 418 с.
10. Чайковский П.И. Переписка с Н.Ф. фон Мекк. В 3-х т. М. – Л., 1936. Т. 3., 407 с.
11. Чайковский П.И., Танеев С.И. Письма. – М., 1951., 207 с.